

ՎԱԶԱԳԱՆ ԱՎԱԳՅԱՆ

Բանասիրական գիտ. թեկնածու, դոցենտ, ԵՊՀ

2.–Թ. ԴԱՐԵՐԻ ՀԱՅ ՀՈԳԵՒՈՐ ԴԱՍԻ ԿԵՐՊԱՎՈՐՈՒՄԸ ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԴՐԱՍԽԱՆԱԿԵՐՏՑՈՒ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

Հովհաննես Դրասխանակերտցին եղել է Հայոց կաթողիկոս եւ ոչ երկրորդական դեր ունեցել Թ. դարավերջի եւ Ժ. դարի առաջին քառորդի հայ հասարակական-քաղաքական իրադարձությունների ծավալման մեջ: Հաջորդ դարերի մեր մատենագիրները նրան հիշում են Հովհաննես Դվնեցի, Հովհաննես Գառնեցի, ավելի հաճախ՝ Հովհաննես Պատմաբան անուններով: Իր ծանր եւ հալածական կյանքի համար նա ստացել է նաեւ «Մաշեալ» մականունը¹: Ստեփանոս Ասողիկը (Ժ.—ԺԱ. դդ.) նրան «ճարտասան» է անվանում², իսկ ԺԸ. դարի ժամանակագիր Դավիթ Բաղիշեցին՝ կոչում «անյաղթ փիլիսոփայ եւ պատմագիր»³:

Հովհաննես Դրասխանակերտցուց պահպանվել են «Պատմութիւն Հայոց», «Շարից հայրապետացն Հայոց յայտարարութիւնք» եւ «Խոստովանութիւն անշարժ յուսոյ...» երկերը⁴: Առաջինը Հայոց կաթողիկոսների կենսագրական համառոտ տվյալներով ցանկն է՝ սկզբից մինչեւ իր ժամանակը, իսկ երկրորդն ընդգրկում է Հայաստանի պատմությունը՝ նախնական ժամանակներից մինչեւ 924 թ.:

«Հայոց պատմություն»-ը, որը գրել է ծերության հասակում⁵, գլուխների բաժանված չէ, սակայն «գրված է մի զարմանալի հետեւողական ու միասնական ոճով»⁶: Երկն սկսվում է փոքրիկ առաջաբանով՝ «Յառաջաբան Պատմութեան», որտեղ հեղինակը շատ համառոտ ներկայացնում է գրքում պատմվելիք նյութը: Գերազանցապես հետեւելով Մովսես Խո-

¹ Տէս Հ. ԲԱՆԶԻՆՅԱՆ, Հովհաննես կաթողիկոս Դրասխանակերտցի, «էջմիածին», 1973, Գ., էջ 43:

² Տէս Մ. ԱՐԵՎՅԱՆ, Երկեր, հտ. Գ., Երեւան, 1968, էջ 480:

³ Հ. ԲԱՆԶԻՆՅԱՆ, Հովհաննես..., էջ 47:

⁴ Տէս «Մատենագիրք Հայոց», հտ. ԺԱ., գիրք Ա., Կազմ. եւ խմբագր. Պ. Յովհաննիսեան, Անթիլիաս, 2010, էջ 357—628:

⁵ Տէս Մ. ԱՐԵՎՅԱՆ, Երկեր, հտ. Գ., էջ 482. նաեւ՝ Մ. ՄԿՐՅԱՆ, Երկեր, հտ. 1, Երեւան, 1987, էջ 391:

⁶ Մ. ՄԿՐՅԱՆ, Երկեր, հտ. 1, էջ 393:

րենացուն՝ Դրասխանակերտցին գրում է հայոց ընդհանրական պատմություն՝ սկսելով համաշխարհային ջրհեղեղից ու Նոյի տապանից եւ շարունակելով Հաբեթի սերունդների ազգաբանությունը: Իրադարձությունների նկարագրությունն ավարտում է իր ժամանակի՝ Ժ. դարի առաջին քառորդի դեպքերի շարադրմամբ: Պատմությունն առանձնապես հետաքրքիր եւ կարեւոր է դառնում 850-ական թթ. սկսած: Բագրատունի Աշոտ Առաջին թագավորի իշխանության եւ թագավորության ժամանակների մասին որպես սկզբնաղբյուր հիշատակելով Շապուհ Բագրատունու պատմությունը՝ շատ համառոտ ինքն էլ է անդրադառնում այդ տարիներին⁷, ապա միանգամայն ինքնուրույն շատ ընդարձակ տեղեկություններով սկսում է պատմագրել Սմբատ Առաջինի թագավորության անհանգիստ, ողբերգական անցքերով լի ժամանակաշրջանի ու նրա որդի Աշոտ Երկրորդի գահակալության սկզբնական տարիների փոթորկալից իրադարձությունները:

Գիրքն ավարտվում է պատմական գրվածքին բնորոշ մի վերջաբանով՝ «Բան ինքնուրույն սակս յիշատակի անուան իւրոյ», որտեղ հեղինակը, դիմելով հայոց աշխարհիկ մեծամեծներին, եկեղեցու առաքյալներին, եղբայրներին, ցանկանում է, որ իր «այս պիտանի պատմութիւնը.... իբրեւ ցուցող հայելի» լինի նրանց համար եւ դուրս հալածի հանդգնությունն ու ճամարտակությունը, իսկ իր ընթերցողներին՝ մաղթում, որ «ախորժաբար» լսող լինեն իր «աղերսալի բանից եւ բաղաձայնութեան խրատին»՝ հրաժարվելով անմիաբանությունից («Մի՛ խոտորես չիք յարքունական ի կուռ պողոտայէն յաջ կամ յահեակ...»), ստից ու կեղծիքից, պատգամում հավատարիմ մնալ Աստծուն եւ «Որդւոյն սիրելոյ աստուածական պատգամացն լեռնացելոց» (էջ 362—367): Հեղինակի խոսքը եզրափակվում է ընթերցողին քաջալերող այն լավատեսությամբ, որ այդժամ ոչ թե թշնամիները կհաղթեն, այլ հայերն իրենց թշնամիներին կտապալեն⁸: Այս խորհրդածություններում, ինչպես եւ

⁷ «Արդ այսպէս ես աստանօր զքովանդակն ի նա (Շապուհ Բագրատունի.— Վ. Ա.) թողացուցեալ եւ որ ինչ հարկաւորաբար այժմ ինչ պիտոյ է ճառիս պատմութիւն, զայն եւեթ համառօտ քեզ ընձեռութիւն առնելով, փորձեցայց սակաւութիւն իբր ներածութեան եղանակաւ... ի մանկութենէ մինչեւ ցերեկոյ թիւ երիտասարդութեանն զԱշոտոյ որդւոյ Սմբատայ սպարապետի, զգորութիւնս եւ զքաջութիւնս եւ զպատերազմունս եւ զհրոսմունս յայլս եւ զայլոց եւս ի նա՝ բաւական բերցի քեզ առ ի Շապուհ պատմեալքն»: ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԴՐԱՍԽԱՆԱԿԵՐՏՅԻ, Հայոց պատմություն, Երեւան, 1996, էջ 134, 135: Այսուհետեւ այս գրքից հղումները կտրվեն շարադրանքում՝ փակագծերում նշելով էջը:

⁸ Տե՛ս Մ. ԱՐԵՂՅԱՆ, Երկեր, հտ. Գ., էջ 492:

Պատմության բազմաթիվ այլ տեղերում Դրասխանակերտցին հանդես է գալիս պատմականորեն ճիշտ գնահատականներով եւ դրսևորում է գաղափարական նպատակասլացություն:

Հովհաննես Դրասխանակերտցու անձի, կենսագրության, գործունեության եւ մասնավորապես նրա Պատմությանն առնչվող այլազան հարցերի վերաբերյալ ստեղծվել է բանասիրական շոշափելի գրականություն⁹, որը թեեւ լեցուն է իրարամբեր լարծիքներով ու հակասություններով, ենթադրություններով ու շփոթություններով, շատ դատումներ էլ արդեն հնացած են եւ անընդունելի, այնուամենայնիվ վստահորեն կարող ենք ասել, որ այս ասպարեզում հայ բանասիրությունն արձանագրել է էական նվաճումներ. «Պատմութիւն Հայոց» երկի կարեւոր արժանիքները բավական գնահատված են»¹⁰,— իրավացիորեն նկատում է Վ. Սաֆարյանը: Սակայն Հովհաննես Դրասխանակերտցու Պատմության ուսումնասիրությունը հիմնականում եւ առավելապես կրել է աղբյուրագիտական, գիտական-ճանաչողական ու պատմագիտական, քան գրականագիտական բնույթ: Եւ դա բնական է ու հասկանալի՝ պայմանավորված ժանրի նախորոշիչ դերով. չէ՞ որ այն իր էությունը ամենից առաջ պատմագիտական գործ է:

Դրասխանակերտցու Պատմությունը, անշուշտ, արժանացել է նաեւ գրականագիտական վերլուծությունների. շատ բանասեր-գիտնականներ, ինչպես, օրինակ, Մանուկ Աբեղյանը, Մկրտիչ Մկրյանը, Վազգեն Սաֆարյանը եւ ուրիշներ, անդրադարձել են նաեւ նրա գործի գեղարվեստական առանձնահատկություններին, հաստատել Դրասխանակերտցու՝ պատմիչ-գրող լինելու հանգամանքը: Սակայն հիշյալ հեղինակները, սովորաբար գրելով հայ միջնադարյան գրականության զարգացման ընթացքը ներկայացնող ամբողջական ուսումնասիրություններ եւ առանձին մենագրական գլուխներ նվիրելով միջնադարյան նշանավոր պատմիչ-հեղինակներից յուրաքանչյուրին, ուսումնասիրվող նյութի ծավալունությամբ պայմանավորված, սպառիչ ու ամբողջական մեկնաբանություն չեն տվել Հովհաննես Դրասխանակերտցու Պատմության գեղարվեստական բոլոր արժանիքներին, մասնավորապես պատմական հերոսների ամբողջական համակարգին եւ կերպարակերտման առանձնահատկություններին:

⁹ Տե՛ս Պ. ԽԱՉԱՏՐԵԱՆ, Հայ հին գրականության մատենագիտություն, Երեւան, 2016, էջ 345—347. նաեւ՝ Մ. ՄԿՐՅԱՆ, Երկեր, հտ. 1, էջ 391—407. Վ. ՍԱՖԱՐՅԱՆ, Հայ միջնադարյան գրականություն, Երեւան, 2016, էջ 146—154:

¹⁰ Վ. ՍԱՖԱՐՅԱՆ, Հայ միջնադարյան..., էջ 147:

Իհարկե, գրվել են նաեւ ակնարկային բնույթի հոգւածներ ու հետազոտութիւններ՝ երբեմն որպէս առաջաբան, ավելի հաճախ որպէս բանախոսութիւն կամ ընդհանուր գնահատանք, որոնցում սովորաբար արծարծվել են բանասիրական ուղղվածության հարցեր: Սույն հոգւածի նպատակն է Դրասխանակերտցու «Հայոց պատմութիւն»-ը գնահատել գրականագիտական տեսանկյունից՝ քննութեան նյութ դարձնելով հոգեւոր-կրօնական դասի քրիստոնյա ներկայացուցիչների կերպավորման առանձնահատկութիւնները: Անշուշտ, հաշվի ենք առել նաեւ այն կարեւոր հանգամանքը, որ եթէ Պատմութեան հերոսների ընդհանուր համակարգում պատմաքաղաքական որոշակի դեր խաղացած աշխարհիկ անհատներն արժանացել են գրականագիտութեան ուշադրութեանը, դարձել քննութեան հատուկ առարկա, ապա հոգեւոր դասն իր հիմնական մասով մնացել է չպարզաբանված:

Հայտնի է, որ միջնադարում Եկեղեցու առաջնորդները գործուն մասնակցութիւն էին ունենում երկրի ներքին կյանքին ու արտաքին հարաբերութիւններին: Ակներեւ է նաեւ, որ հինգերորդ դարի հայ պատմիչներն իրենց գործերում մեծ տեղ են հատկացրել հոգեւորականների կյանքին ու գործունեութեանը¹¹: Ինչպէս գրում է Եւա Մնացականյանը. «Հայ հոգեւոր դասը, հատկապէս բարձրաստիճան հոգեւոր հայրերը, սկսած հինգերորդ դարից եւ այնուհետեւ, մշտապէս եղել են մեր մատենագիրների ուշադրութեան կենտրոնում, ուստի պատմագիրները, հաշվի առնելով ազգի եւ հասարակութեան մեջ նրանց գրաված դիրքն ու դերը, մշակել են վերջիններիս կերպարակերտման այնպիսի կայուն սկզբունքներ, որոնք ավանդաբար փոխանցվել են ոչ միայն միջնադարյան, այլեւ նոր ժամանակների գեղարվեստական, մանավանդ՝ պատմագեղարվեստական գրականութեան հեղինակներին»¹²:

Այն հանգամանքը, որ գրականագետ Եւա Մնացականյանն իր հիշյալ աշխատութեան մեջ առանձին գլխով անդրադարձել է նաեւ Ե. դարի հայ պատմագրութեան մեջ հանդես եկող բոլոր նշանավոր հոգեւորականների կերպարներին՝ Գրիգոր Լուսավորիչ, Արիստակէս, Վրթանէս, Գրիգորիս, Հուսիկ, Ժերունի Դանիել քորեպիսկոպոս, Ներսէս Մեծ, Մեսրոպ Մաշտոց, Սահակ Պարթեւ, Հովսէփ Վայոցձորցի, Ղեւոնդյան-

¹¹ Տէս Մ. ՄԿՐՅԱՆ, Երկեր, հտ. 1, էջ 395:

¹² Ե. ՄՆԱՑԱԿԱՆՅԱՆ, Կերպարակերտման առանձնահատկութիւնները Ե. դարի հայ պատմագրութեան մեջ, Երեւան, 2007, էջ 18:

ներ, Գյուտ կաթողիկոս, Հովհան Մանդակունի, որոնք պատկերվում են նաև Դրասխանակերտցու Պատմության մեջ, նրանց անդրադառնալու պահանջ չենք տեսել: Թեև պետք է նկատել, որ կաթողիկոս պատմիչը նրանց ավելի հաճախ ազոտ գծերով է ներկայացրել, իսկ նախորդների երկերում նրանցից շատերի վերաբերյալ հիշատակություններ առհասարակ չկան կամ համառոտված են: Օրինակ՝ Գյուտ կաթողիկոսի կապակցությամբ Դրասխանակերտցին բավարարվում է ընդամենը նրա հայրապետության տարիների հիշատակմամբ՝ չմոռանալով, սակայն, նրա անվանը զուգորդել «մեծ» վերադիրը (էջ 62):

Հիշյալ հանգամանքը, կարծում ենք, բնական է ու բացատրելի, որ իր գրքի «Առաջաբան»-ում պատճառաբանում է եւ ինքը՝ պատմիչը՝ գրելով. «...այնուհետեւ հարկեալ իբր ի նաւապետէ իմեմնէ սրավարեցայ թիակօք ի մակուկի ճառիս, եւ զայս պատմութիւն առնել տաղտկացեալ տագնապեցայ: Սակայն ոչ ըստ գեղչկաց անարուեստից երկրորդեալ զայն ինչ զոր նախ քան զմեզ քաջք եւ բանաստեղծք արգոյակապք եւ զարմանալիք զարժանի բան պատմութեան անտուտ ի վերուստ արձանագրեցին... զի մի տղայաբար ինչ յանդգնեալ զմիանգամ գրեալսն երկրորդեցից եւ զքերթողացն արուեստ տապալեցից, եւ զայն վերժանողացն ծիծաղելիս յարկացուցից» (էջ 6, 8): Կնշանակի՝ ինքը մտածված, ուրիշներից առաժը համառոտելով, սեղմ բովանդակությամբ է ներկայացրել հին պատմությունը՝ անիմաստ գտնելով երկրորդել արդեն գրվածը:

Հինգերորդ դարավերջի կաթողիկոս Հովհան Մանդակունուց հետո՝ սկսած նրան հաջորդող Բաբգեն (Բաբկեն Ա. Ոթմսեցի)¹³ հայրապետից (էջ 64), ընդամենը մեկ-երկու նախադասությամբ, ավելի հաճախ սոսկ միմյանց շարունակող հոգեւոր առաջնորդների պաշտոնավարման ժամանակահատվածը տարեգրելով եւ որտեղից լինելը վկայելով՝ Հովհաննես Դրասխանակերտցին արագ առաջ է տանում իր պատմությունը՝ գրելով Սամվել (Սամվել Ա. Արծկեցի, էջ 64, 66), Մուշե (Մուշե Ա. Այլաբերացի, էջ 66), Սահակ (Սահակ Բ. Ուղկեցի, էջ 66), Քրիստափոր (Քրիստոփոր Ա. Տիրառիշցի, էջ 66), Ղեւոնդ (Ղեւոնդ Ա. Եռաստեցի, էջ 66), Ներսես (Ներսես Բ. Բագրեւանդցի, էջ 66), Հովհաննես (Հովհաննես Բ. Գաբաղենցի, էջ 66) կաթողիկոսների մասին: Նշվածներից միայն Բաբկեն

¹³ Այս եւ հետագա բոլոր կաթողիկոսների ամբողջական անուններն առնված են «Ամենայն Հայոց կաթողիկոսներ», պրակ Ա., Սբ. էջմիածին, 2008 հանրագիտարանից:

կաթողիկոսի կապակցությամբ վկայում է, որ նա Նոր քաղաքում (Վաղարշապատ) Հայոց, Վրաց, Աղվանից եպիսկոպոսների ժողով է գումարել՝ մերժելով Քաղկեդոնի որոշումները (էջ 64)։ Իսկ Ներսես Բագրեւանդցու մասին պատմում է, թե ինչպես նրա «մշտաջան» աղոթքներով Խաղամախ դաշտում Վարդան Մամիկոնյանի զորքն անխնա կոտորում է պարսից Խոսրով Անուշըռովան արքայի ուղարկած հրոսակներին (էջ 66)։ Այս փոքր դրվագն ակամայից հիշեցնում է Ներսես Մեծի՝ Զիրավի ճակատամարտում, Նպատ լեռան գլխին կանգնած, աղոթք անելը, երբ նա, իր «մշտատարած» բազուկները երկինք բարձրացրած, Տիրոջից խնդրում էր խնայել իր ժողովրդին ու չմատնել անաստված հեթանոսների ձեռքը¹⁴, որը, իր հերթին, «նմանություն է Մովսես մարգարեի աղոթելուն բլրի վրա՝ Ամաղեկացիների հետ պատերազմելու ժամանակ»¹⁵։

Հետաքրքիր է, որ Հովհաննես Բ. Գաբաղենցի կաթողիկոսի մասին խոսելիս Դրասխանակերտցին նրա անվան դիմաց դնում է «ոմն» բառը, որը, թերեւս, կարելի է բացատրել այն հանգամանքով, որ վերջինս իր անձով, կենսակերպով ու հայրապետական 17-ամյա գործունեությամբ, ըստ պատմիչի, որեւէ էական եւ ուշագրավ գործ չի կատարել, դրա համար արժանացել է այդօրինակ գնահատականի։ Նման մոտեցումը՝ խոսքի հակիրճությունը, առավել եւս լռությունը, կարծում ենք, կարելի է դիտարկել որպես հեղինակային կերպարակերտման սկզբունք։ Նույն կերպ Անաստաս Ակոռեցի «մեծ կաթողիկոսին» հաջորդած Իսրայել Ա. Ոթմսեցի (էջ 96), Տրդատ Բ. Դասնավորեցի, (էջ 108), Ստեփանոս Դվնեցի, (էջ 110), Հովաք Ա. Դվնեցի, «որը Ոստանից էր» (էջ 110), Գեւորգ Ա. Բյուրականցի, «որ Արագածոտն գաւառից էր» (էջ 114), կապակցությամբ պատմիչը բավարարվում է սոսկ նրանց հայրապետության տարիների արձանագրմամբ՝ հարկ չհամարելով անգամ չափավոր խոսքի։

Հակառակ սրան՝ Հովհաննես Դրասխանակերտցին մի ներբողային մուտքով է սկսում իր խոսքը Մովսես Բ. Եղիվարդեցի կաթողիկոսի մասին. «Յետ սորա (Յովհաննէս Բ. Գաբաղէնցի կաթողիկոսի.— Վ. Ա.) ապա զՄովսէս զայն Աստուծոյ, որ յեղիվարդ գեղջէ... կացուցանեն յԱթոռ Սրբոյն Գրիգորի» (էջ 68)։ Մովսես կաթողիկոսի կարեւոր ձեռնարկումներից մեկը լինում է այն, որ նրա հրամանով «քերթողք

¹⁴ Տէս ՓԱՎՍՏՈՍ ԲՈՒԶԱՆԴ, Հայոց պատմություն, Երեւան, 1968, էջ 237–238, նաեւ՝ Մովսէս ԽՈՐԵՆԱՑԻ, Հայոց պատմություն, Երեւան, 1981, էջ 370, 371։

¹⁵ ՓԱՎՍՏՈՍ ԲՈՒԶԱՆԴ, Հայոց պատմություն, էջ 46։

եւ գիտունք արուեստին» սահմանում են հայոց թվականության կարգը, որ պատմիչը գնահատում է որպես առաջընթաց շարժում եւ արվեստի տարբեր մասերի հիմք: «Եւ այսպէս ըստ հայկականս լեզուի տուեալ տօմար տօնից տարեկանաց, յայնմհետէ ոչ կարօտանանային իբրեւ մուրացիկ իմն առնելով յայլոց ազգաց զպիտանի խորհրդոցն արարողութիւնս» (էջ 68),— ոգեւորված գրում է նա: Դրասխանակերտցու այս կարճ, բայց հերոսի գործի էությունն արտահայտող խոսքի արվեստը ցույց է տալիս կաթողիկոսի իրականացրած բարենորոգման նշանակությունն ազգային-կրոնական կյանքի ինքնուրույնացման ամրապնդման հարցում:

Մովսես Եղիվարդեցի կաթողիկոսի կյանքից հիշատակվում է եւս մի կարեւոր դրվագ: Նրա կողմից Վրաց կաթողիկոս ձեռնադրված Կյուրիովնը, «իւր փառամոլ գոռոզութեանը հետեւելով ու դավաճանելով երկրի նախահայրերին», մերժում է ուղղափառ հավատը, ընդունում Քաղկեդոնի ժողովի որոշումները՝ արժանանալով Մովսեսի կշտամբանքին: Սակայն, միեւնույնն է, նա, ինչպես գրում է Դրասխանակերտցին, «ոչ ախորժեալ առնուլ զդեղ ի դեղատուէ իմաստնոց», եւ հենց այդ ժամանակ հասնում է Մովսեսի վախճանը, որը հայրապետական Աթոռին նստել էր երեսուն տարի (էջ 68, 69): Եթե Դրասխանակերտցու ներկայացրած հանգամանքների համառոտ գնահատականները մի կողմից ցույց են տալիս սուրբ հայրերի դավանությանը հավատարիմ կաթողիկոսի սկզբունքային նվիրվածությունը, Հայ Եկեղեցու ինքնության ամրապնդման ջանքերը, ապա մյուս կողմից բացահայտում են ճշմարիտ ուսմունքից հեռացած կրոնավորի մոլորությունը: Եւ հենց այստեղ, կարծեք, ի հակադրություն Կյուրիովնի դավաճանության, Դրասխանակերտցին իր շարադրանքի ընթացքը միջնորդավորում է պարսից Կավատ արքայի որդի Խոսրովի՝ վախճանվելուն մոտ ամբարիշտ կռամոլությունից քրիստոնեության գալու մասին պատմությունամբ, որ դարձյալ տեղի էր ունեցել Մովսես կաթողիկոսի ժամանակ (էջ 68): Այս կերպ, կարծում ենք, պատմիչը ձգտել է ապացուցել քրիստոնեական ուղղափառ հավատի առավելությունն ալլադավանության, ցանկացած հերետիկոսության համեմատությամբ, իսկ կռապաշտ պարսիկի արմատական վերափոխումը, որ կատարվում է անգամ խոր ծերության հասակում, կարող էր առավել համոզիչ օրինակ լինել անհավատների ու հերձվածողների համար: Թերեւս այս նույն նպատակով դարձյալ Դրասխանակերտցին

հանգամանորեն պատմում է պարսից տոհմից, արքայական զարմից սերած մահմեդական Սուրհանի մասին՝ վկայելով, որ նա ինքնակամ գալիս է քրիստոնեության, դիմում Հայոց իշխան Գրիգոր Մամիկոնյանին եւ վերջինիս կնքահայրությունում ու Անաստաս Ակոռեցի կաթողիկոսի ձեռամբ մկրտվում եւ ստանում Դավիթ անունը (էջ 94)։ Հետագայում, ինչպես տեղեկանում ենք պատմիչից, արաբ ոստիկանն այս «նորահաւատ» Դավթին ծեր հասակում դաժանորեն խոշտանգում եւ նահատակում է Քրիստոսին հավատալու համար (էջ 96, 98)։

«Մեր մեծ հայրապետ» Մովսեսին հաջորդում է Ռշտունյաց եպիսկոպոս Աբրահամը (Աբրահամ Ա. Աղբաթանեցի), որը, ինչպես վկայում է Դրասխանակերտցին, Աղբաթանք գյուղից էր. նրան Հայաստան աշխարհի վրա վերակացու է կարգում Սմբատ Բագրատունին։ Հեղինակային բնութագրմամբ՝ նա «քրիստոսաւանդ կարգ ու կանոնով եւ առաքինահրաշ աշխատանքով» իր նախորդի նման ջանք է գործադրում Կուրիովինն ու նրան հնազանդվողներին դարձի բերել մոլոր ճանապարհից։ Սակայն երբ չի հաջողվում, Սմբատի եւ այլ նախարարների հրամանով նա Դվինում հրավիրում է եպիսկոպոսաց ժողով եւ նզովում Քրիստոսի եկեղեցու պառակտչին ու նրա համախոհներին՝ իբրեւ հերետիկոսների, եւ պահանջում անխաթար պահել մեր ճշմարիտ դավանանքի անբիծ ու ուղիղ հավատը։ Այս հայրապետը մեծարվում է նաեւ իր եկեղեցաշինություններ, նա Դվին քաղաքում վերակազմում է քաջ Վարդանի Սահակ Պարթևի թոռան կառուցած Սուրբ Գրիգոր եկեղեցին, որը նախապես աղյուսով ու փայտով էր շինված (էջ 74)։

Եկեղեցաշինություններ մեծարվում է նաեւ Ա. Աղցեցի կաթողիկոսը, որի ստեղծագործություններ, ինչպես գիտենք, սկիզբը դրվեց է. դարի հայ մշակութային վերելքի¹⁶, եւ որի հանձնարարություններ կազմվեց «Կնիք հաւատոյ» դավանաբանական նշանավոր ժողովածուն՝ ուղղված քաղկեդոնականության դեմ¹⁷։ Ամենայն հավանականություններ այս նշանավոր կաթողիկոսի մասին ընդարձակ տեղեկություններ հաղորդելը թողնելով Սեբեոսին¹⁸ Դրասխանակերտցին բավարարվում է ընդամենը նրա իրա-

¹⁶ Տէս Հ. ԲԱՆԶԻՆՅԱՆ, Շարականի գրապատմական ուղին (5–14-րդ դարեր), Երեւան, 2012, էջ 97։

¹⁷ Տէս Մ. ՄԿՐՅԱՆ, Երկեր, հտ. 1, էջ 267. հմմտ. Եղիշե ավագ քհն. Սարգսյան, Դրվագներ Հայ եկեղեցու պատմության, Սբ. էջմիածին, 2020, էջ 77–80։

¹⁸ Տէս «Պատմություն Սեբեոսի», աշխատասիրություններ Գ. Վ. Աբգարյանի, Երեւան, 1979, էջ 112, 116, 118, 121, 129։

կանացրած շինարարական բարեկարգումներն արձանագրելով. «Ձայսու ժամանակաւ մեծ հայրապետն Կոմիտաս զվկայարանն սուրբ Հռիփսիմեանց, որ նախ խրթին եւ փոքրատեսակ իմն էր շինեալ՝ եւս հրաշապէս եւ վայելուչ եւ նազելի եւ պայծառ շինուածով յարդարէր... Յետ որոյ ապա քակեալ սորա զփայտայարկ գմբէթ սրբոյ կաթողիկէին, որ ի Վաղարշապատ քաղաքի՝ շինէ զնա գեղեցկայարմար եւ չքնաղատես կոփածոյ քարամբք» (էջ 76, 78):

Կոմիտաս կաթողիկոսի հաջորդի՝ Քրիստոփոր Բ. Ապահունու մասին Դրասխանակերտցին չի ցանկանում դատել ուրիշներից լսածով, թե նա «խառնակիչ լեզու» ուներ եւ շարախոսություններով հայոց մարգպան Վարազտիրոցին շարացրել էր իր եղբայրների դեմ, եւ չնայած նաեւ նրան, որ Սեբեոսը եւս նույն համոզմանն է վերջինիս կապակցութեամբ եւ նրան ներկայացնում է շատ մոռյալ գույներով. «...Եւ նա (Քրիստոփորը.— Վ. Ա.) դիպաւ այր հպարտ եւ ամբարտաւան, որոյ լեզու իւր էր իբրեւ զսուր սուսեր: Սա բազում խռովութիւն յուզեաց եւ արկ սուր ի մէջ ընդ ասպետ եւ ընդ եղբայր իւր շարախօսութեամբ»¹⁹: Մինչդեռ, ըստ Դրասխանակերտցու, այս հայրապետը փայլել է «աշխատասիրութեամբ, բազմաշխատ քրտինքով, հաստատուն պահեցողութեամբ, աղօթքների պաշտպանութեամբ, ամեն գիշերուայ ժամերգութեամբ» (էջ 79):

Ուշագրավ է, որ Քրիստոփորին փոխարինող կաթողիկոսի՝ Եզր Ա. Փառաժնակերտցու մասին, որի կաթողիկոսական Աթոռ բարձրանալը, ի դեպ, համընկավ Հայաստանի տարածքով խաչափայտի գերեզարծին, Սեբեոսի եւ Դրասխանակերտցու հայացքները դարձյալ չեն համընկնում, եւ նրան վերաբերող պատմությունները վաղուց ուշադրութեան են արժանացել՝ առիթ տալով երբեմն իրարամերժ կարծիքների²⁰: Բայց քանի որ Դրասխանակերտցու Պատմության մեջ հանդես եկող հոգեւորական գործիչների գործունեության ստուգում-ճշգրտումը դուրս է մեր քննության նյութի շրջանակներից, ապա բավարարվենք միայն նրանով, որ եթե Սեբեոսը Եզրին ներկայացնում է որպէս «այր խոնարհ եւ հեզ, որ ոչ կամէր զոք ցասուցանել, եւ ոչ ելանէր ի բերանոյ նորա բան

¹⁹ Անդ, էջ 129:

²⁰ Տե՛ս Մ. Մարգարէ, Երկեր, հտ. 1, էջ 267—268, ԵԶՆԻԿ ՎՐԴ. ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ, Հայ եկեղեցու քրիստոսաբանությունը, «Էջմիածին», 1993, Ա.—Բ.—Գ., էջ 78—79, Տ. ԱՆԿՐԵԱՍ ԱՐԴ. ԵԶԵԿՅԱՆ, Հովհան Մալրազումեցու կյանքի եւ գործունեության շուրջ, «Էջմիածին», 2018, Զ., էջ 30—48:

տգեղ»²¹, ապա Դրասխանակերտցին չի վարանում նրան ու նրա յուրայիններին տգիտության ու Աստվածաշնչին անծանոթ լինելու պատճառով տգետ անվանել (էջ 80): Բանն այն է, որ երբ հունաց Հերակլ կայսրը ջախջախում է պարսից Խոսրով Երկրորդի զորքերը, եւ բյուզանդացիները դարձյալ տիրում են մեր երկրի մեծ մասին, Հայաստանի կառավարիչ ՄԺԵԺ Գնունին, որին այդ պաշտոնին նշանակել էր կայսրը, Եզր կաթողիկոսին պատվիրում է «երթալ լինել կցորդակից եւ հաղորդ կայսեր ի գործ մասին խոստովանութեան հաւատոյ» (էջ 80): ՄԺԵԺը նաեւ Եզրին սպառնում է, որ եթե նա հրաժարվի, ապա կզրկվի կաթողիկոսությունից, եւ նրա փոխարեն նորը կընտրվի: Ուշագրավ է, որ այս հերոսը հեղինակային բնութագրումներին զուգահեռ առավելապես բացահայտվում է գործողությունների, ուրիշների հետ ունեցած հարաբերությունների միջոցով: Նա հանդիպում է Հերակլին ու ձեւական բնույթ կրող դավանաբանական վիճաբանությունից հետո ընդունում քաղկեդոնականությունը եւ հաղորդվում «հերձվածողի» հետ²²: Իբրեւ հատուցում իր այս քայլի՝ Եզրը որպես պարգեւ արքայից ստանում է Կողբ գյուղաքաղաքի երրորդ մասը՝ իր աղահանքով, եւ վերագառնում Դվին, որտեղ Եկեղեցու կղերականները շտապ նրան ընդառաջ են գնում:

Հետաքրքիր է, որ այս իրողությունը Դրասխանակերտցին բացատրում է նրանով, թե Եզրը կայսեր հետ հանդիպման գնալիս իր հետ տանում է ոչ թե «զօհան փակակալ սրբոյն Գրիգորի, որ էր յայնմ ժամանակի փիլիսոփայ կատարեալ եւ Աստուածային Գրոց գիտութեան բանիբուն ճանաչէր. այլ զայլ ոմն զիւր քեռորդի՝ կիսակատար ուսմամբ...» (էջ 80): Եւ դա է պատճառը, որ կաթողիկոսին գիմավորող հոգեւորականների հետ Հոհանը (նաեւ՝ Հովհան) չի ներկայանում նրան՝ ըստ պատշաճի երկրպագություն տալու: Եւ հենց այստեղ գեղեցիկ մանրամասներով Դրասխանակերտցին պատմում է Եզրի եւ Հովհանի բախման մասին, որի շնորհիվ կերպարավորվում է նաեւ «փիլիսոփոսն Յոհան»: Երբ Հովհանը մերժում է կաթողիկոսի հետ տեսությունը՝ պատճառաբանելով, թե ինչպես կարող է ինքը ողջունել մեկին, ով խախտել է ուղղափառ հայրերի կանոնները, Եզրի հրամանը սաստկանում է, եւ Հովհանին ստիպելով են մտցնում նրա մոտ. «Եւ իբրեւ յանդիման եղեւ՝ ասէ կա-

²¹ «Պատմութիւն Սեբէոսի», էջ 129:

²² Տէս Մ. ՄԿՐՅԱՆ, Երկեր, հտ. 1, էջ 268:

թողիկոսն, «խրոխտաբար իմն ամբարհաւաճութեան ընդվզեալ թուիս, վասն այնորիկ ախտակրեալ սրտիւ ոչ ելեր ընդառաջ մեր եւ ոչ տեսեր զմեզ»: Եւ նա ասէ. «Խրոխտումն եւ ամբարհաւաճութիւն յիս ոչ գտանի, այլ ջատագով ճշմարտութեանն լինել հաւանիմ: Բայց քո յիրաւի կոչեցաւ անունդ Եզր, վասն զի յեզր տարեալ հաներ տրոհեցեր զՀայաստանեայս՝ քակեալ զսահման հաւատոյ Հարցն մերոց ուղղափառաց...»: Ապա հրամայէ Եզր մուրցացի տանջել զպարանոց նորա եւ զկզակս. իսկ Յոհան ձեռս ի վեր ամբարձեալ ասէ, թէ «Ահաւասիկ զնացի խնդալով յերեսաց ատենին, զի վասն անուանն Տեառն արժանի եղէ անարգելոյ» (էջ 80, 82): Այս ասելով՝ Հովհանը հեռանում է Բջնի ամրոցի լեռան ծործորում գտնվող Մայրո վանք եւ հաստատվում այստեղ: Եւ իբր կաթողիկոսի կատարած բառախաղի շնորհիվ Մայրո վանքի անունը փոխվում է Մայրագոմի, իսկ Հովհանը կոչվում է Մայրագոմեցի (էջ 82): Հետաքրքիր է, որ Հովհանն էլ կաթողիկոսի «Եզր» անունը, ինչպես տեսանք, հեզնաբար ստուգաբանում է իբրեւ սահման, որից խախտվեցին ու խաթարվեցին հայոց ճշմարիտ հավատքի հիմքերը: Անշուշտ, դժվար է միանշանակ ասել՝ այս ամենն իրապատճում է, թե ունի բանահյուսական ծագում, սակայն, ինչ էլ լինի, մի բան պարզ է, որ մեկնաբանությունները փայլում են տպավորիչ գեղարվեստականությունով:

Հետագայում Եզրի հալածանքների հետեւանքով Հովհանը Բջնից տեղափոխվում է Գարդման գավառ, որտեղ, ինչպես Դրասխանակերտցին է նշում, վարում է ճգնավորական կյանք՝ հետեւելով ամեն մի առաքինի գործի: Ինչպես նախկինում հիշյալ Քրիստափորի կապակցությամբ պատմիչը չէր հավատում նրա շուրջ ձեւավորված ամբաստանություններին, այնպես եւ Հովհանի առնչությամբ գտնում է, որ զրպարտություն են այն լուրերը, թե «իբր դառն հերձուածս իմն նմա մուծանել յեկեղեցի սուրբ» (էջ 82): Բայց եթե պատմիչը կարող է հերքել Հովհանին ուղղված մեղադրանքները՝ դրանք համարելով նրա հակառակորդների ու թշնամիների կամքով հորինված գործ, ապա նրա աշակերտ Սարգսին չար հերձված վերագրելը գտնում է անառարկելի, քանի որ հենց ինքն էր ընթերցել նրա վնասակար գրությունները:

Վերջում, երբ պատմիչը խոսում է Եզրի մասին, որքան էլ արդեն ակնառու է դատապարտող վերաբերմունքը նրա նկատմամբ, սակայն չի շրջանցում այս հայրապետի շինարարական եւ բարենորոգչական գործունեությունը՝ փաստելով, որ նա վերակառուցել է Սուրբ Գայանե

եկեղեցին՝ կից քահանայական դասի համար բնակարաններ շինել տալով (էջ 82):

Դեռեւս Եզր կաթողիկոսի գահակալման շրջանում, արաբական ուժի ասպարեզ գալով, միջազգային քաղաքական հարաբերություններում տեղի են ունենում լուրջ տեղաշարժեր, որոնք իրենց անմիջական արձագանքն են գտնում նաեւ Հայաստանում²³: Արաբական ահազանացող այս սպառնալիքը մի կողմից, բյուզանդական քաղաքականության ձուլամետ դիրքորոշումը մյուս՝ առավել սաստկանում են հատկապես Եզր կաթողիկոսին հաջորդող Ներսես Գ. Տայեցի հայրապետի ժամանակ, որի կերպարը, ի դեպ, բավականին ընդգծված է իր դաստիարակության մեջ ու փորձառության մեջ, իր եկեղեցական նկարագրով, քաղաքական ու կենցաղային պահվածքով: Շնորհիվ այս ամենի՝ նրա կերպարն էականորեն տարբերվում է նախորդներից:

Ներսեսը նախ իրեն անարժան է համարում կաթողիկոսական Աթոռին՝ խորհելով, «որ այդ բարձր պաշտօնը չի կարող ըստ արժանաւոյն վարել»: Եւ հետո միայն, հնազանդվելով նախարարների մխիթարական ու հորդորող խոսքերին, համաձայնում է, եւ շնայած երկրում տիրող խռովահույզ վիճակին՝ նա շինարարական աննախադեպ գործունեություն է ծավալում՝ վերաշինելով «զհրդեհեալ զվկայարան մեծի նահատակին Սերգեայ», Դվինի Ս. Սարգիս եւ Խորվիրապի Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցիները: Սակայն նրա կառուցած բազմաթիվ եկեղեցիների գոհարը դառնում է «հրաշալի բազմապայծառ» Սուրբ Գրիգոր կամ Զվարթնոց տաճարը²⁴, որի շուրջ հետագայում՝ «Այլ եւ կարգեալ կացուցանէր ի նմա ամբոխութիւնս երդումարդաց ըստ պայմանի քաղաքականաց. եւ ածեալ ջուր ի Քասաղ գետոյ՝ զամենայն աւազախիր առապար դաշտավայրն ի գործ արկանէր, տնկէր այգիս եւ բուրաստանս ծաղկոցաց» (էջ 90):

Ներսես հայրապետը նաեւ քաղաքական գործիչ էր եւ միջամտում էր երկրի աշխարհավարական հարցերին. նրա դիմումով բյուզանդացիները հայոց զորավար են նշանակում Ռշտունյաց տեր Թեոդորոսին, նրա միջնորդությամբ Վարազտիրոցը հաշտվում է կայսեր հետ եւ Հա-

²³ Տէս Մ. ԱՐԵՂՅԱՆ, Երկեր, հտ. Գ., էջ 473, Մ. ՄԿՐՅԱՆ, Երկեր, հտ. 1, 1987, էջ 270:

²⁴ Ցավոք, ինչպես գիտենք, Զվարթնոց տաճարը չի պահպանվել եւ հիմնովին ավերվել է ժ. դարի վերջին քառորդում տեղի ունեցած երկրաշարժից. տէս Ս. ՍՐԿ. ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ, է. դարի եկեղեցաշինարարները, «էջմիածին», 1996, Ժ.-ԺԱ., էջ 102:

յաստանի վրա նշանակվում կուրապաղատ ու զորավար: Իսկ այն ժամանակ, երբ, ինչպես գրում է Դրասխանակերտցին, Թեոդորոս Ռշտունին ու մյուս նախարարներն ընկնում են հագարացիների ծառայության տակ եւ նրանց ահից դաշինք կնքում վերջիններիս հետ, Թեոդորոս կայսրը բարկանալով մեծ զորքով շարժվում է Հայաստան՝ այն իրեն ենթարկելու եւ իսպառ վերացնելու. Ներսես հայրապետի պաղատագին աղաչանքով է կանխվում նրա այդ մտադրությունը (էջ 88): Հետագայում նաեւ Ներսեսի խնդրանքը հարգելով՝ Մավի (Մաւեայ) ամիրապետն ուրախությամբ Հայոց պետության գլուխ հրամանատար է կարգում Գրիգոր Մամիկոնյանին (էջ 92): Այս ամենը նշանակում է, որ Ներսես Տայեցին արժանի է եղել նաեւ օտարների ակնածանքին, նույնիսկ թշնամուց վայելել հարգանք ու հեղինակություն:

Ներսես Տայեցու կյանքից հետաքրքիր է եւս մեկ դրվագ: Հայաստան մտած հունաց Կոստանդին կայսեր հետ Դվինի կաթողիկոսարանում հռոմեացի քահանաների մատուցած պատարագի ժամանակ Ներսես հայրապետը եւս ընդունում է կրոնական հաղորդություն՝ կամա թե ակամա պատճառ դառնալով հայ եպիսկոպոսների գալթակղության. «... շարժեցաւ հաւատն, զոր ընկալեալ էր ի սրբոյն Գրիգորէ եւ ցայն վայր անշուշտ կացեալ եւ մնացեալ» (էջ 88),— դառնությամբ գրում է Դրասխանակերտցին: Պատարագի ժամանակ, սակայն, եպիսկոպոսներից մեկը խուսափում է հաղորդվելուց եւ թաքնվում է ամբոխի մեջ: Կայսրը, իմանալով այդ մասին, նրան բերել է տալիս իր մոտ եւ պահանջում պատասխանել, թե ինչու նա չհաղորդվեց իր եւ հայրապետի հետ: Այս եպիսկոպոսը դիվանագիտական խորամանկ պատասխան է տալիս՝ ասելով, թե պատկառել է կայսրից: Իսկ Ներսես հայրապետի համար հայտնում է, թե նա երկու տարի առաջ ժողով է գումարել եւ որոշել նգովել բոլոր հերձվածողներին ու առավել եւս մերժել Քաղկեդոնի ժողովը: Այդ պատճառով կայսրը խորապես հանդիմանում է կաթողիկոսին, իսկ եպիսկոպոսը, միանալով մյուսներին, հաղորդվում է, օրհնում կայսրին՝ փոխադարձաբար օրհնվելով նրանից: Այս պատմությունը, որ հանգամանորեն մատուցում է եւ Սեբեոսը²⁵, մի շարք մութ կետեր ունի: Ամենից առաջ հետաքրքիր է, որ ո՛չ Սեբեոսը եւ ո՛չ էլ Հովհաննես Դրասխանակերտցին չեն տալիս այդ եպիսկոպոսի անունը, որը, ըստ Մ. Աբե-

²⁵ Տե՛ս «Պատմութիւն Սեբէոսի», էջ 167–168:

ղյանի, ամենայն հավանականության դեմ է ինքը՝ Սերեոսը²⁶։ Բացատրության կարիք ունի նաեւ այն հանգամանքը, որ պատմիչներից ոչ մեկը հաղորդությունից խուսափող այդ եպիսկոպոսի արարքը ո՛չ գովեստի է արժանացնում եւ ո՛չ էլ քննադատում։ Սակայն այդ հարցը դուրս է մեր ուսումնասիրության շրջանակից. միայն նկատենք, որ այն ժամանակ, երբ կայսրը հեռանում է Հայաստանից, Ներսես հայրապետը, երկնչելով Թեոդորոս Ռշտունու «սաստիկ ցասումից», քաշվում է ասպարեզից՝ մինչեւ նրա վախճանը, եւ վեցամյա հալածանքներից հետո նոր միայն վերադառնում է իր տեղը (էջ 90)։ Ինչ էլ լինի, ի դեմս Ներսես Տայեցի կաթողիկոսի՝ մենք տեսնում ենք գործունյա, լայնախոհ եւ ուժեղ կամքի տեր մի անձնավորության, որն իր ամբողջ կյանքը նվիրաբերեց Հայոց Եկեղեցուն եւ հայրենիքին՝ այն հեռավոր, փոփոխական ու հեղհեղուկ, ոչ հեշտ ու դյուրին ժամանակներում. «Սա էր այր բարեպաշտ եւ երկիւղած յԱստուծոյ, առաջնորդ գտեալ յոքնապատիկ կարգաց եւ ուղղութեանց, շինութեան եւ խաղաղութեան, ապահովութեան եւ բարեմասն լրութեան, որ գրեթէ յաշխարհի իբր յանապատի գոլով՝ հետեւէր զկնի ամենայն արդար վաստակոց» (էջ 92),— իր գնահատականը Տայեցու մասին ընդհանրացնում է Դրասխանակերտցին՝ բազմիցս նրա անվան դիմաց դնելով «մեծ» վերադիրը։

Քսան տարի վարելով երկրի հոգեւոր առաջնորդությունը՝ Ներսես հայրապետը վախճանվում է եւ ամփոփվում իր կառուցած գերեզմանոցում՝ Զվարթնոցի հյուսիսային կողմում։ Նա հայրերի մեջ, ըստ Դրասխանակերտցու, երեւաց ավելի հուշակավոր ու հոյակապ՝ դասվելով առաքելական կարգը (էջ 92)։ Այսպես, կաթողիկոս պատմիչը ջանք չի խնայում Ներսես Տայեցուն իբրեւ կատարելատիպ ներկայացնելու եւ գեղեցիկ բնութագրումներով զարգարելու համար։

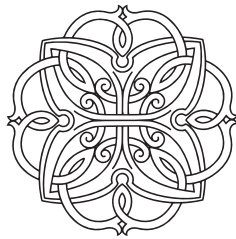
Ներսես Տայեցուց հետո հայրապետության գործն ստանձնում է նրա սենեկապետ Անաստաս Ա. Ակոռեցին, որի անունը վերելում հիշատակեցինք։ Սա իր գործունեությամբ մասամբ հիշեցնում է Մովսես Եղիվարդեցուն. հոգ է տանում հայկական անշարժ տոմարի ստեղծման մասին, որի համար իր մոտ է կանչում այդ արվեստին հմուտ Անանիա Անեցուն (Շիրակացի) եւ պահանջում հորինել այնպիսի տոմար, «զի բարեձեւագունից ոմանց եւ զմերս կշռադատեալ՝ մի՛ կարօտասցուք գալ ի զուգաւորու-

²⁶ Տէս Մ. ԱՐԵՂՅԱՆ, Երկեր, հտ. Գ., էջ 434։

թիւն Հռովմայեցւոց» (էջ 94, 96): Սակայն այդ գործն անկատար է մնում վերջինիս վախճանվելու պատճառով:

Անաստաս կաթողիկոսը եւս իր նախորդներից շատերի նման չի սահմանափակվում սոսկ աղոթելով, քրիստոնեութունն քարոզելով: Ներսէս Տայեցու տեւական տարագրության ժամանակ հսկում է Զվարթնոցի Ս. Գրիգոր կաթողիկէի կառուցումը, իսկ արդեն հայրապետության շրջանում իր ծննդավայրում նախաձեռնում ու կանգնեցնում է «պայծառապաճոյճ» եկեղեցի (Ակոռիի Ս. Հակոբ եկեղեցին)²⁷, իսկ վանքին կից, բացի հոգեւորականների համար կացարանները բարեկարգելուց, տնանկների, աղքատների համար հանգստի տեղեր է շինել տալիս: Փառաբանելով Անաստաս հայրապետին՝ Դրասխանակերտցին նրան եւս կոչում է «մեծ»:

Շարունակութունը՝ հաջորդիվ

²⁷ Տե՛ս ԵՂԵՆ ԱՎԱԳ ՔԶՆ. ՍԱՐԳՍՅԱՆ, նշ. աշխ., էջ 108. հմմտ. Գ. ԲՐՈՒՏՅԱՆ, Անաստաս Ա. Ակոռեցի. «Ամենայն Հայոց կաթողիկոսներ», էջ 18: